

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA FRAZEOLOGIK KONTSEPTSIYALAR

Rasulova Mahfuza Inamovna

Filologiya fanlari doktori

Axmetova Elsevar Abu qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti magistranti

ARTICLE INFO.

Kalit soʻzlar: lingvokognitologiya, lingvokulturologiya, bilish faoliyati, konsept, “oy” konsepti.

Annotatsiya

Zamonaviy tilshunoslikka doir ushbu maqolada lingvokognitologiyaning paydo boʻlishi hamda uning markaziy tushunchalari boʻlgan konsept mavzusining oʻrganilishi tadqiq etiladi.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Kirish

Hozirgi kunda barcha fan sohalari qatori tilshunoslik ham tobora rivojlanib kelmoqda. Dunyo tilshunosligida matnga avvallari sintaktik struktur jihatdan yondashilgan boʻlsa, XXI asr boshlaridan boshlab lingvokulturologik, lingvokognitologik, sotsiolingvistik hamda psixolingvistik tamoyillar yordamida tahlil qilish kuchaydi. Xususan, insonning bilish faoliyati bilan shugʻullanuchi lingvokognitologiyaning paydo boʻlish sanasini 1956-yildan deb eʼtirof etadilar. Kognitiv tilshunoslikda kognitiv atamasining izohi “inglizcha “cognitive – bilishga oid” soʻzi bilan bogʻliq”dir.¹¹ Kognitiv lingvistika insonning kognitiv faoliyati bilan chambarchas bogʻliq sanaladi.

Frazeologiya tilning frazeologik tarkibini hozirgi holati va tarixiy taraqqiyotida oʻrganuvchi ilmiy fandır. Frazeologiyaning ob'ekti frazeologik birlikdir (PU). Frazeologiya ob'ekti haqida umumiy qarashlarning yoʻqligi va terminologiyaning nomuvofiqligi uni oʻrganishni sezilarli darajada qiyinlashtiradi.

“Frazeologik birlik” (frazeologik birlik) atamasi semantik jihatdan turfa xil birikma turlari majmuini bildiradi: idiomalar, nutq belgilari, maqollar, matallar, qanotli soʻzlar. Maqollar, matallar va qanotli soʻzlarning frazeologik tarkibga kiritilishi eng munozarali.

Konsept, ssenariy, kognitsiya, freym atamaları kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchalaridir. Ular orasida konsept atamasi lingvokulturologiya, lingvokognitologiya hamda adabiyotshunoslikda qoʻllaniladi. Ammo izohi esa oʻzaro farqlanadi. Konsept lotin tilidagi “conceptus” – tushuncha soʻzining kalkasidir. Konsept rus tilshunosligida XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu termin oʻtgan asrning 80-yillaiga qadar tilshunoslikda tushuncha soʻziga sinonim sifatida ishlatilgan boʻlsa, hozirgi kunda uning maʼnosini anchayin kengayganini kuzatish mumkin. Konsept ikki tomonlama xususiyatga ega. Chunki u bir tomondan madaniyat konsept koʻrinishida insonning mental dunyosiga kirsā, boshqa bir tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va baʼzan unga taʼsir koʻrsatadi. Konseptga taniqli rus tilshunosi V.A.Maslova quyidagicha taʼrif bergan: “bu lingvomadaniy oʻziga xoslik qayd etilgan va muayyan

etnomadaniyat egalarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik tuzilmadir".¹² Tilshunos olim N. Mahmudov o'zining "Til tizimi tadqiqi" nomli risolasining "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." mavzusidagi maqolasida "...konsept tafakkurga oid, mazmuniy mental tushuncha, lekin uni milliy-madaniy unsurdan tamoman xoli bo'lgan hodisa sifatida qarash anchayin munozaralidir" deb yozadi. Pragmalingvistika hamda kognitiv tilshunoslik asarlari muallifi, tilshunos Sh. Safarov ta'biri bilan aytganda, "...inson til va moddiy olamni bir xil uslubda hamda bir xil yo'nalishda o'zlashtiradi. Moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet –hodisalar haqida tushuncha tug'ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna – konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishini taqozo qiladi."

Metod va usullar

Frazeologiya tufayli nafaqat tilning uzoq o'tmishiga, balki so'zlashuvchilarning tarixi va madaniyatiga ham kirib borish mumkin. Frazeologizmlar unda so'zlashuvchi xalqning dunyoqarashi, milliy madaniyati, urf-odat va e'tiqodlari, fantaziyasi va tarixini aks ettiradi.

Adabiyot milliy madaniyatni, xususan, ingliz tilini o'rganishning asosiy manbalaridan biridir. Ingliz adabiy ertaki milliy ingliz adabiyotining ajralmas qismidir. Ingliz muallifining ertagi tadqiqotimizga asos bo'ldi. Ushbu ish ingliz muallifi ertaki janrining o'ziga xosligi va adresat - bolalarning o'ziga xosligining muallif ertakidagi frazeologik birliklarni tanlash va aktualashtirish xususiyatlariga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. Hozirgi vaqtda alohida til birliklarining tizimli xususiyatlarinigina emas, balki nutqdagi faoliyatini ham o'rganishga juda ko'p ishlar bag'ishlangan, chunki bu birliklarning xususiyatlarini chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Janr manzili va janrning o'zi vositalarni tanlash va ularni ertak matnida o'zgartirishni qanday aniqlashini aniqlash muhim, chunki tilning asosiy pragmatik funktsiyasi xabarni qabul qiluvchiga (adresatga) ta'sir qilish qobiliyatidir. Bunda biz tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko'ramiz.

Frazeologiya tilning frazeologik tarkibini hozirgi holati va tarixiy taraqqiyotida o'rganuvchi ilmiy fandir. Frazeologiyaning ob'ekti frazeologik birlikdir (PU). Frazeologiya ob'ektining mohiyati haligacha tilshunoslar o'rtasida bahs-munozaralarni keltirib chiqarmoqda, shuning uchun frazeologik birliklarni izohlashda qarashlardagi farqlar kuzatiladi.

A.V ning ta'rifi. Kunina: "Frazeologiya - bu frazeologik birliklar haqidagi fan, ya'ni o'zgaruvchan birikmalarning tarkibiy-semantik modellarini yaratish orqali yaratilmaydigan murakkab semantik so'zlarning barqaror birikmalari haqida "

Shunday qilib, PU barqaror ta'limdir. Frazeologik birliklarning barqarorligi - bu frazeologik darajadagi turli tomonlarning o'zgarasligi hajmi.

Frazeologik darajadagi minimal barqarorlik ko'rsatkichlari:

- Foydalanishning barqarorligi, ya'ni. frazeologik birliklar faqat u yoki bu muallif tomonidan qo'llaniladigan alohida iboralar emas, balki ma'lum bir til hamjamiyatidagi umumiy mulk bo'lgan til birliklari ekanligi;
- Frazeologik birliklarning leksik tarkibining barqarorligiga, ularning strukturaviy-semantik modellashtirilmaganligiga asoslanadigan strukturaviy-semantik barqarorlik. PU til rivojlanishining ma'lum bir bosqichiga xos bo'lgan modellar bo'yicha ham tarkibiy, ham semantik jihatdan shakllanadi.
- To'liq yoki qisman qayta ko'rib chiqilgan ma'no va frazeologik birliklarning leksik tarkibining barqarorligi.
- Frazeologik birliklarning barqaror so'z tartibida namoyon bo'ladigan sintaktik barqarorlik.

Shuni ta'kidlash kerakki, komponentlarning to'liq yoki qisman qayta ko'rib chiqilgan to'g'ridan-to'g'ri ma'nosi, qo'llanilishining barqarorligi, tarkibiy va semantik modelsizlanishi frazeologik birliklarning

turiga qarab quyidagi hodisalar bilan birlashtiriladi:

- frazeologik birliklar leksik tarkibining o'zgarishligi;
- frazeologik variantlarda bir xil invariant ma'noning mavjudligi;
- Semantik invariantning mavjudligi, ya'ni. strukturaviy sinonimlarda mumkin bo'lgan farqlar bilan umumiy ma'no;
- Variant frazeologik birliklarida leksik invariant mavjud, ya'ni. almashtirib bo'lmaydigan muhim so'z;

Frazeologik birliklarning muhim xususiyati shundaki, ular til tizimiga ekspressiv-emotsional tekislikda muloqot jarayonini boyitish vazifasi aniq ifodalangan lingvistik birliklar sifatida kiradi.

Xulosa

Xulosa sifatida shuni qayd etishiz mumkinki, konsept zamonaviy tilshunoslikning har ikki sohasi uchun ham, ya'ni lingvokognitologiya va lingvokulturologiya uchun ham faol qo'llaniluvchi birlik hisoblanadi. Konseptning tahlilini quyidagi poetik matn misolida ko'rishimiz mumkin: Oymomoyu oymomo, Kosa to'la moy momo. Balki, shakar solingan Shiringina choy momo. Oymomoyu oymomo, Kulcha bo'ling, hoy momo. Yaxshilarga kulchayu Yomonlarga yoy momo.15 (Anvar Obidjon) Keltirilgan she'riy matnda "oy" konsepti haqida so'z yuritilmoqda. "oy" konsepti o'zbek tili sohiblarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

- 1) Yovuzlikdan panoh topish, ezgulik;
- 2) Yangilik, yangi hayot;
- 3) Rizq hamda farovonlik;
- 4) Diniy e'tiqod. (Islom dinida);
- 5) Go'zallik;
- 6) Tinchlik.

"Oy" konsepti orqali o'zbek tili vakillarining tafakkurida "oy yuzli", "oydayin go'zal yuzli" o'xshatishlar shuningdek, "Oyni etak bilan yopib bo'lmas" kabi maqollar mavjud. Safarga otlangan kishiga ezgulik ulashish maqsadida "Oy borib, omon qayt" birligi ham qo'llaniladi. Yuqorida keltirilgan she'riy matnda ham "oy" konsepti ezgulik vositasi sifatida qayd etilgan. Bundan tashqari, "oy" konsepti lingvomadaniy ahamiyatga ham ega bo'lib, u rus madaniyatida ham go'zallikka qoyil qolish ma'nosida "лицо как луна" iborasi mavjudligini ta'kidlash joiz. Lekin ruslar ongida "oy" qorong'ilik, oxirat, hayot-momot tarzida tasavvurlar bor. Shu singari misollarni boshqa xalqlar madaniyatida ham uchratish mumkin. Masalan, Vetnam xalqi hayotidagi jamiki ezguliklarni oy orqali tasavvur etadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarov Sh. Kognitiv lingvistika. Jizzax -2006. 10-bet.
2. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2008. –Б.50.
3. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. Toshkent. "MUMTOZ SO'Z"2017. 60-bet.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax -2006. 25-bet
5. Anvar Obidjon. Saylanma. Toshkent -2019. 161-bet